

Identitate urbană și patronaj marian în Evul Mediu târziu

Carmen FLOREA

Keywords: Sibiu, urban identity, civic religion, Marian patronage, privileges.

Abstract

Urban Identity and Marian Patronage in the Late Middle Ages

The study wishes to investigate the way by which the Marian patronage contributed to the shaping of an urban identity in the medieval town of Sibiu. This was a phenomenon well documented and researched for the Italian towns of the middle Ages, where the patron saint of the parish/cathedral churches significantly contributed to the forging of an urban identity. The processions organized on the patron saint's feast day, the maintenance of his altar, invocation of his help on difficult circumstances that marked the history of these urban communities, all contributed to the patron saint becoming an integral part of the civic memory. In the late the Middle Ages this trend is strongly marked by the involvement of the municipal authority, which finances, supervises and uses these civic cults in order to enhance its own authority and prestige. The present analysis explores this civic dimension of late medieval religiosity with the aid of a case study. Placed at the margins of Latin Christendom, the town of Sibiu seems to display all the features of this civic religion. Benefiting from a single parish church throughout the entire Middle Ages, the one dedicated to the Virgin Mary and employing the privileges it enjoyed, the governing body of Sibiu got strongly involved in the support of the Marian cult. This was made possible on the one hand, by the community's right to elect the parish priest, and by the equally important role of supervisor of religious life, the city council assumed since the mid-fifteenth century. On the other hand, the devotional channels, particularly the association of the urban elite with the fraternity dedicated to the Virgin Mary, transformed the patron saint of this devotional association into that of the urban magistracy. According to a sermon delivered by the parish priest at the beginning of the sixteenth-century, the Queen of Heaven occupied in the celestial hierarchy an even higher position than that of Christ. Thus, the Virgin Mary not only contributed to the shaping of an urban identity in the case of the elite of Sibiu, but also became a source of authority and prestige for those exercising the earthly power in this town.

Pe ultima filă a unei culegeri de legi care a rămas cunoscută în istoria Transilvaniei drept codicele Altemberger sunt reprezentate scena Crucificării lui Iisus, dedesubt jurământul pe care toți cei care au deținut funcții în administrația sibiană trebuiau să îl depună în momentul alegerii lor, precum și stema Sibiului medieval

(vezi imaginea)¹. Fila 183 ne dezvăluie că această compilație legislativă i-a aparținut lui Thomas Altemberger, una dintre cele mai puternice personalități ale mediului saxon transilvănean din a doua jumătate a secolului al XV-lea². Dacă privim cu atenție această imagine observăm că unele părți ale jurământului sunt tăiate. Este vorba despre acele pasaje care invocau protecția Fecioarei Maria și a tuturor sfinților pentru buna guvernare a Sibului. Operațiunea a fost pusă pe seama răspândirii ideilor Reformei într-un timp când atât patronajul marian, cât și cel al altor sfinți nu au mai fost considerate necesare³. Această tăiere, prin ea însăși, reprezintă o dovadă indirectă a prețuirii de care cultul sfinților s-a bucurat în Sibiu, a modalității concrete prin care Fecioara Maria și toții sfinții au fost asociați de către elita urbană sibiană în guvernarea cotidiană a acestui oraș. Încă și mai interesantă mi se pare a fi plasarea jurământului între o imagine cu un puternic mesaj religios (cum este cel al jertfei cristice) și stema orașului la sfârșitul unei culegeri legislative chemată a păstra pacea între zidurile orașului.

Orașul este un spațiu strict delimitat de zidurile sale, ziduri care nu doar asigură protecția acestuia, dar și permit cristalizarea unei identități pentru cei care locuiesc în perimetrul delimitat de ele. Spațiul urban reprezintă prin excelență locul unde articularea identității reflectă echilibrul stabilit între diferitele grupuri sociale în exersarea autonomiei de care se bucură. Ordinea interioară este rezultatul direct al acestui proces continuu, guvernarea municipală fiind cea chemată să asigure perpetuarea păcii urbane⁴. Spațiul public urban este dominat în perioada medievală de clădirile ecleziastice, în primul rând de biserica parohială sau episcopală. Ceea ce individualizează orașele acestei perioade sunt bisericile lor, iar patronii acestor biserici sunt principalul catalizator al identității urbane. Serbarea hramului bisericii, procesiunile organizate cu această ocazie, invocarea patronului în sprijinul orașenilor

¹ Codicele Altemberger s-a bucurat de o ediție bilingvă, maghiară-germană, la sfârșitul secolului al XIX-lea îngrijită de către Gustav Lindner, 1885. Un secol mai târziu acest cod de legi a fost discutat și de către Constantinescu, 1988.

² Constantinescu 1988, p. 57: *Hoc opus fecit fieri egregius magister Thomas Altenberger, magister civium et iudex regius, necnon camerarius urbis Cibiniensis anno Domini MCCCCLXXXI-o, dicti sui officii magistri civium anno 9-o*. Thomas Altemberger a deținut funcția de *magister civium* în Sibiu între anii 1470-1490 (fiind singurul care a ocupat această poziție pentru un timp atât de îndelungat în acest oraș) și pe cea de *iudex regius* în anii 1481, respectiv 1491. A urmat cursurile Universității din Viena unde figurează ca fiind înscris în anul 1451, trei ani mai târziu obține titlul de *baccalaureus artium*, iar în anul 1459 pe cel de *baccalaureus iuris canonici*. S-a remarcat ca procurator al studenților din regatul Ungariei, funcție pe care o deține în 1461 și 1464. Un foarte interesant studiu dedicat vieții și activității lui Thomas Altemberger nu doar în politica sibiană, dar și în cea transilvăneană este cel al lui Gündisch 1983, pp. 137-55.

³ Müller 1846, p. 109, după cum se poate observa și în imagine părțile șterse sunt cele din introducerea și finalul jurământului: *Ich N swer Got und der Kwnigin Marie und allen lieben Heiligen...also war helf mir Got al lieb heiligen*.

⁴ Frugoni 1991, pp. 67-94. Evoluția protecției oferită de către patronii bisericilor, așa cum această evoluție este ilustrată îndeosebi de exemplul orașelor italiene, reflectă transformarea felului în care patronul bisericii este reprezentat. Iconografia evului mediu central îl reprezintă pe acesta ținând biserica pe care o protejează în propriile mâini, pentru ca, odată cu secolul al XIV-lea, locul bisericii să fie luat de către imaginea orașului. Această transformare nu este străină de profilul civic din ce în ce mai accentuat pe care îl are devoțiunea față de patronul bisericii, care devine și patronul orașului, marcând definitiv preluarea de către autoritatea urbană a destinului terestru al cultului patronal, vezi și Vauchez 1993, passim.

reprezintă tot atâtea modalități de evidențiere a solidarității care există între orășeni¹. Pentru perioada evului mediu târziu, rolul jucat de sfinții protectori în articularea identității urbane a fost strâns legat de implicarea crescândă a autorității municipale în orchestrarea acestor culte, subliniindu-se componenta civică a acestui tip de identitate. Caracteristicile acestui sistem devoțional evidențiază intervenția organelor de guvernare ale unui oraș în susținerea unui anumit cult, finanțarea manifestărilor asociate acestuia și, nu în ultimul rând, utilizarea prestigiului sfântului patron pentru întărirea puterii și a prestigiului magistraturii urbane².

Este cazul Sibiului unul relevant din acest punct de vedere? Una dintre particularitățile acestui oraș pe întreaga durată a evului mediu a fost profilul său monoparohial. Se cuvine deci, să ne întrebăm în ce măsură acest profil a contribuit la catalizarea identității urbane sibiene? Mai mult, în ce măsură au contribuit privilegiile de care se bucura orașul, privilegiile care marcau direct implicarea a magistraturii sibiene în supravegherea vieții religioase, la formarea acestei identități? Pentru a putea răspunde acestor întrebări va trebui să ne concentrăm atenția asupra cultului marian în mediul saxon transilvănean și apoi, asupra impactului pe care acest cult l-a avut în Sibiu.

Fecioara Maria căreia biserica parohială din Sibiu îi este dedicată se bucură de o extraordinară popularitate în ultimele secole ale perioadei medievale. Intercesiunea ei considerată a fi în mod particular eficientă, poziția privilegiată pe care o ocupă în ierarhia celestă au făcut ca devoțiunea mariană să îmbrace multiple forme de manifestare în această perioadă. Prin urmare, descifrarea acestor manifestări asociate devoțiunii față de Fecioara Maria în Sibiu, la sfârșitul evului mediu, poate evidenția nu doar originalitatea cultului marian în această zonă a creștinătății latine, dar și legătura aparte stabilită la nivel identitar între cei care exercitau conducerea acestui oraș și Fecioara Maria, prin excelență protectorul cel mai des invocat să pledeze cauza creștinilor în viața de apoi.

S-a considerat că în regatul medieval al Ungariei Fecioara Maria a fost unul dintre cei mai populari sfinți încă de la începutul creștinării regatului și a instituționalizării creștinismului în această zonă. Informațiile referitoare la celebrarea sărbătorilor mariane încă din secolul al XI-lea, hagio-toponimiile, dar și multitudinea bisericilor având-o ca protectoare pe Fecioara Maria³, vorbesc despre un cult a cărui prezență bine atestată încă din perioada evului mediu clasic, se intensifică în ultimele secole ale evului mediu. Mediul saxon pare să reflecte în mod particular această evoluție. Faptul că numeroase biserici ale capitlurilor saxone au hram marian poate fi pus în legătură cu mișcarea de colonizare declanșată și desfășurată în perioada în care în

¹ Golinelli 1984, pp. 10-4, subliniază dimensiunea topografică a cultului sfinților, manifestarea acestui cult în locuri precis delimitate și, strâns legat de această perspectivă, rolul esențial jucat de sfinții patroni în articularea identității urbane în momentul apariției orașelor. Orselli 1965, pp. 39-64, analizează terminologia patronajului și mutațiile suferite de relația sfânt patron-credincioși pe care această terminologie le reflectă. Cea mai recentă lucrare dedicată fenomenului sancționării surprinde personalizarea relației sfânt patron-credincioși în evul mediu târziu, transformarea patronului orașului într-unul din cei mai eficace colaboratori ai autorității municipale, Benvenuti, Boesch-Gajano, Ditchfield, Rusconi, Scorza Barcellona, Zari 2005, îndeosebi pp. 161-6.

² Vauchez 1995, pp. 1-10.

³ Bălint 1977, pp. 262-265; 367-375; Mező1996, pp. 206-209; Entz 1996, pp. 240-497.

vestul continentului Fecioara Maria începea să se bucure de o atenție crescândă¹. În plus, acest fenomen a beneficiat și a fost impulsionat și de prezența ordinelor religioase care au avut-o drept patroană pe Fecioara Maria (cum au fost Ordinul Cistercian și cel al Cavalerilor Teutoni), de activitatea Ordinilor Dominican și Franciscan, ambele ordine mendicante fiind puternic implicate în popularizarea cultului marian². În acest context pare legitim să ne întrebăm care a fost rolul jucat de Fecioara Maria în cel mai important centru al colonizării săsești din Transilvania și anume Sibiu, oraș care devine și centrul administrației ecleziastice a capitlului de Sibiu?

Această istorie a legăturii dintre identitatea urbană și patronajul marian cunoaște unul dintre cele mai interesante repere în anul 1321. Am să zăbovesc puțin asupra acestui episod. În acel an, reprezentanții cetățenilor din Sibiu împreună cu Henric, preotul paroh s-au înfîlnit în apropierea orașului cu Benedict, episcop al Cenadului și Iwanka, episcop al Orășii. Motivul acestei înfîlniri l-a constituit seria abuzurilor înfăptuite de prepozitul Nicolae care prin acțiunile sale a uzurpat dreptul de patronat acordat sibienilor de către privilegiile regale, și-a însușit decima și alte donații făcute de credincioși bisericii parohiale. Conform plângerii formulate de către reprezentanții sibienilor putem observa precizia cu care aceștia identifică drepturile care le-au fost serios încălcate de către clericii prepoziturii sibiene, îndeosebi dreptul de patronaj asupra bisericii lor, un drept confirmat atât de autoritatea regală, cât și de cea ecleziastică³.

¹ Huss 1922, pp. 35-47; Conform listei alcătuite de Gündisch 1987, pp. 94-103, listă care identifică sfinții patroni ai bisericilor din capitlurile saxone, hramurile mariane sunt cele mai numeroase. Situație pe capitluri este următoarea: capitlul de Bistrița (Bistriz, Besztrece): Vișoara (Hogendorf, Csatófalva) și Rodna (Altrodna, Óradna); capitlul de Băgaciu (Bogeschorf, Bogács): Băgaciu, Hetiur (Marienburg, Hétur); Hoghilag (Halwelagen, Holdvilág) și Șmig (Schmieden, Schomogyom); capitlul Țara Birsei (Burzenland): Brașov (Kronstadt, Brassó) și Feldioara (Marienburg, Földvár); capitlul de Sibiu: Șura Mare (Grossscheuren, Nagycsúr), Sibiu, Cașolț (Kastenholz, Hermány), Cisnădioara (Michelsberg, Kisdisznód), Cârța (Kerz, Kerc), Ocna Sibiului (Salzburg, Vizakna), Șelimbăr (Schellenberg, Sellenberk); capitlul de Keszd: Daia (Denndorf, Szászdálya); capitlul de Laslea (Grisslasslen, Szászsztelászló): Mălâncrav (Malmkrog, Almakerék); capitlul de Nocrich (Leschkirch, Újegyház): Chirpăr ((Kürpör) și Marpod (Marpod, Márpod); capitlul de Mediaș (Mediasch, Medzes); Biertan (Birrhalm, Berethalom), Buzd (Bussd, Buzd) și Moșna (Meschen, Muzsna); capitlul de Sebeș (Mühlbach, Szászsebes): Sebeș; capitlul de Reghin (Sächsisch-Reen, Szászrégen): Reghin; capitlul de Șeica (Marktschelken, Nagyselyk): Agârbiciu (Szászegerbegy, Egerbegy), Ighișul Nou (Eibesdorf, Szászivánfalva), capitlul de Cincu (Grossschen, Nagzsink): Cincu, Merghindeal (Mergeln, Morgonda), Vard (Alsómarosváradja); Putem cu ușurință observa că cele mai numeroase biserici dedicate Fecioarei Maria, adică șapte, se află tocmai în capitlul de Sibiu.

² Zimmermann 2000, pp. 1-42; Karácsonyi 1923-1924, pp. 352-77; Harsányi 1938, pp. 80-6.

³ Zimmermann, Werner, Müller eds. 1897, doc. no. 380, pp. 350-2: „...attrahit enim idem praepositus sibi decimas et oblationes necnon et alia iura ecclesiae parochialis praedictae et sibi usurpat et multis temporibus indebite usurpavit...quod cum ecclesia eorum parochialis Cybiniensis libertatis privilegio fulciatur licet iam per aliquos annos eadem ecclesiae et eiusdem ecclesiae plebani velut oppressi per tyrannidem prepositorum inviti fecerit subiectionem eo quod iuxta continentiam regalium privilegiorum dictis dominis meis et provincialibus eorundem concessorum parochialis ecclesia Cybiniensis praedicta ius habet plenarie patronatus, quo iure patronatus idem Nicolaus prepositus et antecessores eiusdem praepositi indebite demembravit eandem ecclesiam et demembravit non iure sed facto, cum nullum super hiis privilegium habeat vel habuerint nec aliquam causam rationabilem praetenderint nec praetendat „

Dar de ce vorbim de un conflict atât de puternic? Prepozitura din Sibiu a fost înființată la sfârșitul secolului al XII-lea după cum aflăm dintr-o diplomă emisă de papa Celestin III. Una dintre constantele existenței prepoziturii sibiene a fost legătura extrem de strânsă stabilită cu arhiepiscopia de Esztergom și regalitatea maghiară¹. Mărul discordiei l-a reprezentat jurisdicția ecleziastică. Prepoziturii sibiene, fondate pentru supravegherea vieții religioase a tuturor coloniștilor sași, i s-a opus comunitatea urbană a Sibiului care reclama, conform privilegiului acordat de regele Andrei al II-lea, dreptul de a superviza funcționarea propriei biserici parohiale².

Că privilegiul regal a fost în mod constant o coordonată asumată de către sibiieni în propria lor guvernare o dovedește faptul că în anul 1317 *comites Blassuncz et Hennyng* îi prezintă regelui Carol Robert documentul conținând privilegiile lor și îi cer acestuia să îl reconferme. Unul dintre argumentele folosite de suplicanți este acela că ei reprezintă interesele tuturor sașilor din Sibiu³. Nu este de mirare deci, că în anul 1321, parohul Sibiului s-a putut baza pe susținerea autorității urbane în conflictul cu prepozitura sibiană.

Sibiul, cel mai important centru al așezării săsești în Transilvania, a devenit o dată cu secolul al XIV-lea și unul dintre cele mai importante orașe ale regiunii. Conflictul din deceniul trei al acestui secol poate fi considerat un semnal al atașamentului crescând pe care locuitorii orașului, prin reprezentanții lor, îl manifestau față de propria lor biserică parohială. Un rol extrem de important în cristalizarea acestei apropieri l-a jucat și dreptul comunității de a-și alege parohul, un drept pe care, conform reprezentantului papal Ruffinus, aflat în Transilvania între anii 1317-1320, sibiienii l-au exersat⁴.

Alegerea parohului de către comunitatea urbană, un drept de care se bucurau toate orașele libere regale ale Ungariei medievale, indubitabil a mărit interesul acestei comunități pentru implicarea sa tot mai activă în viața parohiei. Putem chiar vorbi despre un paralelism între alegerea autorității urbane și a parohului, două dintre

¹ Zimmermann, Werner eds. 1892, doc. no. 1, pp. 1-2: „...cum autem ecclesia Theutonicorum Vltasilvanorum in preposituram sit liberam instituta“ Mór, 1900, pp. 310-2; Reinerth 1942, pp. 329-62 de exemplu, în anul 1199 Desiderius este amintit și ca și cancelar regal, Laurențiu-Benedict, prepozit între anii 1255-1256 devine preotul regelui Béla al IV-lea, iar apoi arhiepiscop de Esztergom.

² Zimmermann, Werner eds. 1892, doc. no. 43, pp. 32-4.

³ Fejér 1852, doc. no. XIV, pp. 62-3: „...quod accedentes ad nostram praesentiam Comites Blassuncz, et Hennyng, pro tota universitate Saxonum de Cibinio, ac ad sedem Cibiniensem pertinentium, exhiberunt nobis quondam chartam, tenorem, ut dixerunt, priuilegy super ipsorum libertate confecti, continentem.“ Seiwert, 1874/1875, p. 214 menționează că prima confirmare a privilegiului andrean a fost obținută de acest comite Blassuncz.

⁴ Zimmermann, Werner, Müller eds. 1897, doc. no. 352, pp. 324-30, „domino Hermanno plebano ecclesiae de valle sancte Agnetis et electo in plebanum dictae plebis de Cibinio“ și *Urkundenbuch*, vol. II, doc. no. 389, pp. 360-1: „plebanus parochialis ecclesiae villae Cibiniensis Strigoniensis diocesis et universitas hominum eiusdem villae patroni eiusdem ecclesiae petitione monstrarunt, quod licet eadem universitas in eadem ecclesia ius obtineat patronatus“.

⁴ Teutsch 1921, pp. 42-5, consideră că acest conflict între prepozitul de Sibiu și comunitatea orașului originează în exercitarea dreptului de patronaj, un exercițiu la care dealtfel sursele citate se raportează. Cercetări mai recente subliniază însă că dreptul liberei alegeri a parohului (care în cazul orașelor regatului maghiar se aflau sub directă autoritate episcopală) a fost rezultatul privilegiilor emise de regele Andrei II, deci o inițiativă regală și, prin urmare, această alegere a parohului trebuie înțeleasă ca un subpatronaj, vezi Kubinyi 1999, pp. 271-90.

instituțiile care influențează decisiv spațiul public al unui oraș medieval. Această autonomie extrem de bine evidențiată a orașelor transilvănene constituie cadrul pentru analizarea modului în care Fecioara Maria a fost una dintre figurile proeminente ale Sibiului la sfârșitul evului mediu.

Pentru a putea descifra însă această percepție trebuie să ne întoarcem înspre autoritatea ecleziastică. La jumătatea secolului al XIV-lea, în anul 1351, notarul Ioan autentică statutele capitlului din Sibiu. Conform acestora, aflăm că, altarul dedicat Fecioarei Maria joacă un rol esențial în viața clerului capitlular. Prezentele reglementări au fost elaborate în fața acestui altar, mai mult, deciziile care urmează a fi luate trebuie să fie pronunțate tot în fața acestui altar, într-o anumită zi a săptămânii. Iată cum, altarul dedicat Fecioarei Maria devine spațiul sacru prin excelență folosit și pentru a deservi problemele legate de administrarea curentă a capitlului de Sibiu. Un alt detaliu important, de data aceasta aflat în strânsă legătură cu devoțiunea mariană, îl reprezintă sublinierea calităților care o transformă pe Fecioara Maria într-unul din cei mai puternici intercesori și anume: virginitatea și maternitatea¹.

Dar cum se articulează cultul marian în mediul laic sibian? Care sunt coordonatele care marchează această evoluție? Indiscutabil apropierea față de biserica parohială este în strânsă legătură cu implicarea autorității urbane în alegerea parohului și în protejarea drepturilor sale în raport cu această alegere. Importanța acestei implicări devine și mai puternic reliefată dacă ne amintim că Sibiul beneficiază în perioada medievală de o singură biserică parohială, locul unde se desfășoară întreaga viață religioasă cu momentele sale cele mai importante botezul, căsătoria și înmormântarea, dar și spațiul sacru destinat devoțiunii cotidiene.

În anul 1873 Gustav Seivert a publicat, după cum sugestiv este intitulat, articolul său dedicat celui mai vechi inventar al bisericii Fecioarei Maria din Sibiu². Mulțumită informațiilor conținute în acest inventar putem să analizăm profilul celor care au făcut donații pentru construirea și decorarea bisericii, majoritatea acestor informații acoperind a doua jumătate a secolului al XIV-lea și secolul al XV-lea.

Cele 48 de nume ale donatorilor care apar menționate în acest document reflectă majoritar inițiativele bărbaților fie că ne referim la posesiuni, case sau părți din case care au fost donate *ad beatam virginem*. Două dintre cele șapte donatoare sunt menționate ca Anna Crudwe sau *alia domina*, în timp ce restul sunt amintite prin sublinierea calității lor de văduve (*relicta* Kalenpeter, *relicta* Nicolai Meinhart, *relicta* Johannis Arcuficis, *relicta* Steynbrecheryn), în timp ce *comitisa Conradi* specifică scopul donației pe care a făcut-o și anume *ad unam fenestram ad ecclesiam beate virginis*, o donație făcută după moartea soțului ei³.

O altă categorie interesantă a acestor donații o reprezintă cea rezultată din inițiative comune, familiale sau de amicitie, reflectând astfel transferul legăturilor de

¹ Zimmermann, Werner, Müller eds. 1897, doc. no. 666, pp. 81-3: „*In Cybinio in ecclesia parochiali, quae est in laudem virginis gloriosae Mariae matris Christi constructa in gradu ante summum altare in choro situm, dedicatum in honore virginis*“ și „*ubi singulis tertiis feriis ante altare beatae virginis*“, vezi de asemenea Müller 1936, pp. 34-5.

² Seivert 1873.

³ Seivert 1873, pp. 338-45.

solidaritate terestră în lumea cealaltă. Asistăm atât la înțelegeri, cum a fost cazul *Guntram cum suis cognatis* care a donat *unum scampnum* sau *domus quam habitant Wolf Ledererin et Cles Cilerin...post obitum ambarum integre ad ecclesiam pertinere*, dar și la posibile tensiuni *post mortem comitis Martini consors seu uxor sua legauit* ori donația făcută de către Peter Witte (membru al magistraturii în anul 1372) *ad beatam virginem post obitum illius mulierum*. Aceste tensiuni cred că sunt mai degrabă legate de efortul asigurării traiului zilnic, prevederea ca donația să aibă loc efectiv după înmormântarea ambilor soți părând să sugereze această tendință.

Merită de asemenea evidențiată și diversitatea socială a donatorilor. Deși toate donațiile au fost făcute de către oameni dispunând de suficiente resurse materiale (după cum indică ceea ce au donat), totuși putem sesiza că alături de membrii elitei care guvernează orașul (jurați, comiți) se află și meșteșugari. În deceniul trei al secolului al XIV-lea în momentul confruntării cu prepozitura Sibiului comunitatea care îl sprijină pe parohul Henric acționează unitar. Inventarul bisericii parohiale nuanțează această imagine și surprinde diferitele grupuri sociale care se află în prim-planul relației directe stabilite între cetățenii orașului și biserica lor parohială. Exprimarea devoțiunii mariane de către această elită urbană se concentrează pe actul simplu, dar cu consecințe directe asupra binelui unei familii, cel al renunțării la o parte din bunuri, îndeosebi bunuri imobile. Această renunțare se petrece în momentul în care reconstrucția în stil gotic a bisericii parohiale din Sibiu se afla în plină desfășurare¹.

Aș mai adăuga că această implicare directă a elitei sibiene în supravegherea funcționării, dar și a construcției bisericii lor parohiale are loc în perioada care coincide cu o dezvoltare accentuată a orașului, dezvoltare reflectată îndeosebi de numărul privilegiilor comerciale pe care orașul le primește. Privilegiile care reglementează comerțul liber al sibiienilor pe întreg teritoriul regatului, scutirea lor de taxe vamale pe diverse rute comerciale (îndeosebi cele spre Viena, Praga, Zara și Veneția)². Avem de-a face deci, cu o comunitate mobilă, dinamică, prosperă, al cărei sens al propriei identități se definește nu doar dintr-o perspectivă a libertăților de care se bucură, dar și din cea a raporturilor pe care le are în interiorul zidurilor orașului cu biserica parohială.

Un eficient canal de propagare a devoțiunii mariane, de nuanțare a manifestărilor asociate acestei devoțiuni l-a reprezentat fraternitatea dedicată Fecioarei Maria. Inițial o fraternitate clericală care, după cum am văzut și-a legat momentele administrative de altarul Fecioarei Maria din biserica parohială, ajunge treptat să numere printre membrii ei și laici. Probabil că o parte însemnată a acestui proces poate fi explicată prin seria indulgențelor papale și episcopale emise în decursul secolului al XIV-lea, indulgențe care accentuează rolul participării directe, efective a laicilor în diferitele momente ale celebrării religioase.

¹ Fabini 1997, pp. 7-8.

² Gündisch 1993, pp. 57-62 subliniază faptul că, majoritatea privilegiilor comerciale obținute de către sibiieni au fost acordate de către regele Ludovic I, o politică regală consistentă dacă ne gândim la inițativele similare ale predecesorului său, regele Carol Robert, dar și ale succesoriului său Sigismund de Luxemburg. Un studiu recent atrage atenția asupra orientării preponderent spre vestul Europei a activității comerciale desfășurate de sibiieni, îndeosebi în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, dar și asupra trăsăturii fundamentale a acestei activități în cazul Sibiului și anume comerțul la mare distanță vezi Crîngaci Țiplic – Niedermaier 2006, mai ales pp. 118-23.

Douăzeci de zile de iertare a păcatelor se acordă celor care în timpul slujbei vor îngenunchea ori de câte ori se rostește numele lui Iisus și al Fecioarei Maria. Cel care acordă aceste indulgențe este nimeni altul decât papa Ioan XXII, cel care trebuie să fi fost familiarizat cu situația bisericii parohiale din Sibiu din moment ce, în anul 1322, decide ca medierea conflictului cu prepozitura sibiană să se facă de către episcopul de Olomuc¹. Momentul emiterii acestor indulgențe nu este precizat, dar foarte probabil ele au fost acordate în intervalul 1322-1334 (anul în care pontificatul lui Ioan XXII ia sfârșit)². Credincioșilor le este recomandată nu doar îngenuncherea, dar și rostirea de trei ori a rugăciunii *Ave Maria*, înlesnind astfel comunicarea directă cu Fecioara Maria.

Câteva decenii mai târziu, papa Urban VI acordă o indulgență de 100 zile *si quis in aurora devote dixerit ter Ave Maria*³. Asistăm deci, atât la o extindere a timpului penitențial, cât și la o fixare a momentului în care credinciosul este încurajat să aibă o relație personală, prin intermediul rugăciunii, cu Fecioara Maria. Data emiterii acestei indulgențe pontificale nu este precizată, ea putând fi emisă cândva între anii 1378-1389 perioada pontificatului lui Urban VI⁴. Oricum, semnificativ este că ultimele trei decenii ale secolului al XIV-lea pot fi identificate drept perioada unei efervescențe religioase din partea laicilor. La aceasta a contribuit atât sprijinul acordat de către cea mai înaltă autoritate ecleziastică, cât și inițiativele enoriașilor sibieni⁵.

Inițiativelor papale de stimulare a devoțiunii mariane în cadrul bisericii parohiale din Sibiu li s-au alăturat cele ale arhiepiscopului de Esztergom, respectiv ale vicarilor săi Leonard și Ludovic, care acordă mai multe indulgențe în anul 1384. Indulgențele au fost acordate fraternității Corpus Christi și nu este lipsită de relevanță tentativa de a-i asocia pe membrii acestei fraternități în cultul Fecioarei. Indulgența emisă de arhiepiscopul Demetrius în toamna anului 1384 când se afla în Transilvania pe de o parte aprobă obiceiul local de venerare a Fecioarei Maria, așa cum acest obicei a fost dezvoltat de către clerul sibian, dar și propune noi modalități de exprimare a venerației față de mama lui Iisus. Celebrarea slujbei de sâmbătă, dar și a vecerniei trebuie să se încheie solemn cu intonarea antifonului *Salve Regina*, toți cei care se vor alătura acestui moment și, mai mult, vor susține prin donații și muncă manuală această practică, pot beneficia de o iertare a păcatelor de un an și o sută de zile⁶.

¹ Seivert 1872: *Quotiens in missa audies haec nomina, Jesus, Maria et genua flectens și Quando pulsatur pro pace et flectens genua dices ter Ave Maria.*

² Duffy 1997, pp. 124-5.

³ Seivert 1872, p. 318.

⁴ Duffy 1997, pp. 126-7.

⁵ De exemplu în anul 1372 reprezentanți ai magistraturii urbane în frunte cu *magister civium*, dar și cu parohul orașului înființează fraternitatea Corpus Christi. Istoricul zilelor noastre trebuie să îi fie din nou recunoscător lui Gustav Seivert pentru publicarea actului fundațional, dar și al altor documente referitoare la funcționarea internă a acestei fraternități (o funcționare care a încetat cel mai probabil după anul 1533, an în care ne parvine ultima informație despre această fraternitate), vezi textul lui Seivert, 1872, passim. Pentru abordările recente care iau în calcul și formele devoționale ale acestei fraternități vezi Gross 2004, pp. 205-22.

⁶ Seivert 1872, p. 329: *Qui in decantatione ipsius salve regina interfuerint, aut ipsum decantaverint submisse vel expresse seu qui ad perpetuationem ejusdem laudis manus de bonis a deo ipsis collatis porrexerint adjutrices, de omnipotentis dei misericordia, beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus auctoritate confisi de injunctis eis poenitentiis...Cele patru antifoane Regina Caeli, Ave Regina*

Doar câțiva ani mai târziu, în 1391, vicarii arhiepiscopului de Esztergom emit o nouă indulgență. Locul emiterii acesteia este Sibiu, clerul local fiind principalul suplicant pentru obținerea ei. Aș dori să subliniez că vicarii menționează din nou tradiția locală care integrase practicile recomandate atât de papii Ioan XXII și Urban VI, dar și de către arhiepiscopul de Esztergom. În plus, un nou ritm al devoțiunii mariane *in aurora* și atunci când bat clopotele este adăugat celui existent¹.

Care a fost însă rolul și locul laicilor în fraternitatea al cărei scop devoțional *ad honorem dei omnipotentis et beatæ gloriosæ virginis Mariæ* a fost asumat de către clericii capitlului sibian? Componenta laică a acestei fraternități este relevantă pentru relația stabilită între comunitatea urbană și patroana bisericii parohiale din Sibiu. Aceste nume aparțin unor oameni care au trăit în secolul al XV-lea și integrarea lor în această fraternitate clericală poate fi rezultatul dezvoltării cultului marian în cadrul parohial prin intermediul indulgențelor emise în secolul al XIV-lea. Mai mult, majoritatea covârșitoare a acestor confracți aparține elitei conducătoare sibiene, nu mai puțin de cinsprezece dintre numele care au supraviețuit zilelor noastre fiind ale personalităților care au ocupat cele mai înalte funcții în administrația Sibiului, în timp ce al șaisprezecelea, Nicolae de Ocna Sibiului, vicevoievod al Transilvaniei a avut puternice legături cu acest oraș².

Dacă rafinăm această abordare statistică putem adăuga că, mai mult de jumătate dintre membrii laici, adică nouă, au deținut funcția de *magister civium* Jacob Schoren, Oswaldus, Thomas Altemberger, *dominus* Jacobus, *dominus* Paul Remzer, Jacob Sneyder, *magister* Michel, Peter Wolf, George Sartor, în timp ce trei sunt menționați ca *judex regius* (Johann Lulay, Laurentius Hoen și Ladislaus Hoen). Ultimilor menționați din cei șaisprezece nu le sunt date decât numele: Nicholas Proll (despre care știm însă ca a deținut funcția de *magister civium* între anii 1498-1499) la fel cu George Hecht (*magister civium* 1491/1492-1496). Trebuie deci subliniat că cei care au ocupat cele mai înalte funcții în guvernarea orașului au fost și membrii fraternității dedicate Fecioarei Maria. Acest profil elitar este accentuat dacă ne gândim că nouă dintre acești influenți patricieni au fost implicați și în conducerea provinciei Sibiu.

Pentru a înțelege mai bine legătura strânsă care a existat între elita urbană și parohii Sibiului trebuie să adâncim analiza componentei fraternității dedicate

Caelorum, Salve Regina și *Almæ Redemptoris Mater* au devenit extrem de populare la finalul evului mediu, îndeosebi datorită suportului acordat de către ordinele mendicante și papalitate. Spre exemplu Clement VI a introdus cele patru antifoane în celebrarea liturgică a curiei papale în anul 1350, vezi Warner 1993, pp. 116-118.

¹ Zimmermann, Werner, Müller 1902, doc. no. 1261, pp. 2-4: „*ut in aurora et solis occasu trina vice signo cum campana facto, quod vulgariter ave Maria appellatur, fideles Christi flexis genibus angelica salutatione virginem gloriosam devotæ salutant, volvens ad dictarum ecclesiarum laudabilem consuetudinem et opus meritorium subditos præfati domini nostri archiepiscopi deducere et invitare, attendentes quod gloriosus deus in sanctis suis et ipsorum glorificatione gaudens in veneratione beatæ Mariæ semper virginis eo iucundis delectatur. Quo ipsa utpote mater eius effecta meruit sanctis ceteris altius in coelestibus collocari, omnibus vere poenitentibus et confessis, qui matrem virginem gloriosam audito campanæ sono in aurora et solis occasu angelica salutatione videlicet Ave Maria ter flexis genibus dicendo salutaverint*“.

² Seiwert 1872, pp. 316-8 a identificat toți laicii care au făcut parte din această fraternitate și a oferit detalii biografice pentru fiecare dintre ei. Urmând sugestiile sale, Gross 2004 a adăugat sau nuanțat unele dintre aceste detalii vezi pp. 153-9.

Fecioarei Maria. Toți parohii sibiieni au aparținut acestei fraternități¹ și, dacă facem o comparație a perioadei în care au ocupat cea mai înaltă funcție ecleziastică din oraș cu cea în care membrii laici ai fraternității au deținut efectiv posturi de conducere în administrația Sibiului, obținem o imagine extrem de interesantă. Putem detecta două secvențe temporale mai îndelungate (1448-1454, respectiv 1471-1495) când toți cei care au îndeplinit funcția de *magister civium* au fost membrii fraternității mariane. Din punct de vedere al extinderii temporale, aceste două perioade având aceleași caracteristici cu cele enunțate anterior sunt urmate de altele, mai scurte (1494-1504 și 1519-1522) și anul 1526 când Peter Wolf este menționat drept membru al fraternității dedicate Fecioarei Maria². Perioada delimitată de anii 1488-1521 este chiar mai interesantă, deoarece toții juzii regali ai Sibiului s-au numărat printre confrăți. Deceniile de maximă incidență a principalelor autorități ale Sibiului (ecleziastică și civilă) drept membrii ai fraternității Fecioarei Maria au fost 1471-1481, respectiv 1495-1504³. Acest lucru poate fi explicat și prin faptul că începând din anul 1470 aceeași persoană a ocupat funcția de *magister civium* (Thomas Altemberger 1471-1490) și pe cea de *iudex regius* (Laurentius Haan între anii 1488-1507).

Prima mențiune despre funcția de *magister civium* la Sibiu datează din anul 1366 și s-a argumentat că apariția ei a reflectat noua categorie socială care a ajuns la conducerea orașului, categorie alcătuită din comercianți prosperi și bancheri⁴. Cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea reprezintă exact perioada în care conducerea orașului este o parte componentă a fraternității Fecioarei Maria, mai mult datorită privilegiilor acordate de regele Matia (1464, 1469 și 1477) chiar și reprezentanții puterii centrale, cum au fost juzii regali, ajung să fie aleși de către oraș, regele doar confirmând acest act⁵. Este evident deci, că magistratura urbană a reprezentat un suport constant al cultului marian în Sibiu, o evoluție logică dacă ne gândim la dreptul acesteia de a alege parohul orașului. Dar procesul poate fi privit și dintr-o perspectivă inversă: cultul marian a oferit celor care guvernau urbea ocazia manifestării unei identități de grup, extrem de bine articulată la nivelul implicării cultive cotidiene.

Această impresie poate fi argumentată prin observarea funcționării cultului marian în Sibiu prin ceea ce aș numi „o prismă administrativă“. Câteva momente derulate în decursul secolului al XV-lea fac această observație mult mai ușoară. Primul dintre ele este reprezentat de decizia regelui Sigismund de Luxemburg care în anul 1424 hotărăște desființarea prepoziturii din Sibiu, trecerea tuturor proprietăților ei în administrarea magistraturii cu obligația ca aceasta să supravegheze celebrarea

¹ de Cevins 1995, p. 671-673, componența asociațiilor devoționale a orașelor din Ungaria medievală reflectă fie apartenența efectivă a parohilor la acestea, fie statutul lor de colaboratori extrem de apropiați.

² Seiwert 1874, pp. 204-213; Zimmermann, 1884, pp. 531-533.

³ Între anii 1471-1481 parohul Sibiului a fost Ioan Dwer, *magister civium* Thomas Altemberger și jude regal Laurențiu Haan; în perioada 1495-1508 Ioan de Olczna a fost parohul orașului, funcția de *magister civium* a fost deținută de George Sartor (1495-1497), Nicolae Pröll (1498-1499) și Iacob Sneyder (1500-1504), în timp ce Laurențiu Haan a rămas jude regal; Seiwert 1874, pp. 208-13 și Zimmermann 1884, pp. 531-3.

⁴ Gündisch 1993, pp. 95-96.

⁵ Gündisch 1993, pp. 99-100

unui anumit număr de servicii religioase în biserica parohială a Fecioarei Maria și în biserica Sf. Ladislaus¹. O decizie similară, dar de data aceasta în legătură cu abația cisterciană de la Cârța o va lua cinci decenii mai târziu și Matia Corvinul. Transferul proprietăților aparținând prepoziturii s-a dovedit a fi unul extrem de dificil, magistratura sibiană ajungând până la curia papală pentru rezolvarea acestei afaceri. Merită să amintim că printre cei care s-au deplasat personal la Alba Iulia pentru a cere capitlului transilvănean confirmarea privilegiului regal s-au aflat Herman care a îndeplinit și funcția de *vitricus* al bisericii parohiale, respectiv judele regal *nobilis vir Andrea filius Gyan*².

Desigur pragmatismul magistraturii sibiene a jucat un rol important în cadrul acestui proces, dar nu poate fi neglijat și următorul aspect: asumând proprietățile fostei prepozituri, trebuiau asumate și obligațiile cu caracter liturgic care derivau din acest transfer. Cele mai multe dintre serviciile religioase cerute de către Sigismund de Luxemburg urmând a fi celebrate în biserica parohială, dintre acestea și slujba duminicală dedicată Fecioarei Maria. Însă acest pragmatism este reflectat și de modul în care magistratura urbană ajunge să negocieze cu clerul parohial celebrarea serviciilor religioase cuprinse nu doar în donațiile regale, dar și în cele ale altor testatari și donatori care au ales biserica Fecioarei Maria din Sibiu drept obiect al lășămintelor lor.

Doău conflicte, unul derulat în anul 1432, iar celălalt în 1457, reliefează pregnant acest rol pe care și l-a asumat elita conducătoare a orașului. Înțelegerea la care ajung parohul Nicolae și cetățenii Sibiului distinge între slubele regale și cele votive care trebuiesc celebrate. Nu este lipsit de interes faptul că printre serviciile votive cel dedicat Fecioarei Maria urmează să fie ținut *in aurora*, un ecou al tradiției conturate deja la Sibiu la sfârșitul secolului al XIV-lea³. Dar se pare că această înțelegere nu a durat decât un deceniu și jumătate. În 1457 înregistrăm o nouă situație conflictuală.

De data aceasta conflictul pare să fi fost mult mai serios după cum o dezvăluie atât seria documentelor care discută detaliile acestuia, cât și apelul la arhiepiscopul de

¹ Zimmermann, Gündisch 1937, doc. no. 1956, pp. 217-20: *...iudici, iuratis civibus totique communitati eiusdem civitatis nostrae Cibiniensis ac eorum successoribus et posteritatibus universis sub conditionibus et articulis infra specificandis dedimus, commisimus et annuimus immo damus, commitimus et conferimus iure perpetuo possidendas, gubernandas, tenendas et habendas talimodo, quod memorati cives et eorum successore de redditibus et obventionibus praedictis quindecim personas idoneas sacerdoti dignitate praeferentes perpetue servare debeant et teneant...*

² de Cevins 1995, pp. 394-400 funcția de *vitricus* implica administrarea veniturilor parohiale și, în general, s-a considerat că exercitarea ei a oferit un bun prilej magistraturii urbane de a se implica în funcționarea bisericii parohiale, de exemplu la Sibiu în anul 1455 Johann Breyde deține atât funcția de *vitricus*, cât și pe cea de jurat al orașului. O primă confirmare a diplomei regale emise în anul 1424 este cerută în luna noiembrie a aceluiași an de către Herman, o a doua în anul următor, urmată de o alta în ianuarie 1426, când prin decizie papală George Lipes, prepozit de Alba Iulia, trebuie să supravegheze transferul proprietăților, vezi următoarele documente: Zimmermann, Gündisch 1937, doc. no. 1967, pp. 237-8 și doc. no. 1972, pp. 243-5.

³ Zimmermann, Gündisch, doc. no. 2147, pp. 461-2: *[item] missa legenda ad beatam virginem in aurora...* Fermitatea cu care magistratura se impune drept supraveghetor al serviciilor religioase pe care curia parohială este obligată să le celebreze drept urmare a donațiilor primite este analizată de Gündisch 1941, pp. 28-37.

Esztergom pentru medierea divergențelor¹. Implicarea unuia dintre membrii fraternității mariane, Oswaldus care deține și funcția de *magister civium*, precum și modul în care este descrisă păstrarea tuturor documentelor care se referă la obligațiile parohului² sunt dovezi ale seriozității cu care magistratura din Sibiu supraveghează ritmul vieții religioase la nivel parohial. Obișnuința păstrării diplomelor privilegiale a contribuit la articularea unei identități urbane. Vedem aceeași obișnuință și în ceea ce privește supravegherea modului în care curia parohială se achită de sarcinile sale.

Exprimarea acestei autorități în problemele ecleziastice cred că a avut un ecou și în ceea ce privește caracteristicile devoțiunii mariane în cazul conducătorilor sibieni. În măsura în care informațiile pe care le avem la dispoziție ne permit, putem observa și modul în care este percepută Fecioara Maria. Ea nu este un patron distant, ci devine un intercesor cu care o relație directă se poate stabili mult mai ușor. Această personalizare a relației poate fi argumentată printr-un detaliu semnificativ, cred. Impresionanta scenă a Crucificării pictată pe peretele nordic al corului în anul 1455 de către *magister Johannes de Rozenaw* conține acest detaliu. S-a remarcat diferența între modul în care este reprezentat grupul femeilor care o consolează pe Fecioara Maria, comparativ cu cele alcătuite de necredincioși. Una dintre diferențe este dată de prezența așa-numite bijuterii „Hefteln“ pe care aceste doamne o poartă. Bijuteria a constituit până târziu în secolul al XIX-lea una dintre caracteristicile veșmintelor femeiești săsești³.

Parte a acestei transformări o reprezintă și solidaritatea construită prin intermediul fraternității Fecioarei Maria. Am observat deja că cei mai importanți lideri ai Sibiului au fost membrii acestei fraternități, al cărei scop principal urmărea ca prin rugăciunile adresate Fecioarei atât cei vii, cât și cei morți să beneficieze de un sprijin eficient⁴. Dacă ne gândim că aproape toți membrii laici ai fraternității mariane sunt menționați împreună cu soțiile lor, această solidaritate apare și mai bine articulată. În acest context este util să analizăm testamentul lui Nicolae de Ocna Sibiului, redactat în anul 1465.

Testamentul purtând cele două sigilii ale vicevoievodului reflectă profunda devoțiune pe care acesta a avut-o față de Fecioara Maria. Donațiile pe care le face

¹ Zimmermann, Gündisch 1975, doc. no. 3062, pp. 558-60; doc. no. 3063, pp. 560-1; doc. no. 3065, pp. 562-3; doc. no. 3066, pp. 563-4 și doc. no. 3069, pp. 565-6.

² Zimmermann, Gündisch 1975, doc. no. 3066, pp. 563-4 „*in turri praetorii et consistorii oppidi Cybiniensi Strigoniensis iurisdictionis, personaliter constituti circumspecti viri Oswaldus magister civium, iudices et iurati consules, villicus ac vitricus parochialis ecclesiae gloriosissimae virginis Mariae eiusdem Cybinii habentes in eorum medio librum parochialis ecclesiae iam dicti Cybinii, in quo cuncta debita et dispositiones missarum scripta continentur videlicet legendarum et decantandarum tam regalium quam peculiarium in ipsa ecclesia sine defectu et negligentia celebrandarum per reverendum virum dominum Nicolaum Rymch artium liberalium magistrum ipsius parochialis ecclesiae Cibiniensis quondam plebanum, egregii viri domini Anthonii dectretorum doctoris moderni nostri plebani antecessorem inter ipsum tunc plebanum et cives Cibinienses omnibus futuris temporibus inviolabiliter observandas fideliter conscriptas reperiebatur*“.

³ Reissenberger 1884, pp. 36-9 pentru o analiză detaliată a acestei picturi murale.

⁴ Müller 1936, p. 203: *in qualibet congregatione, qualem fratres in suis fraternitatibus ob salutem animarum consueverunt*. Istoricul mai atrage atenția că printre obligațiile funerare ale membrilor fraternităților clericale folosind, este drept, exemplul fraternității capitului din Sebeș elaborat în anul 1523, se numără și obligația confracților de a participa la funeralii și la serviciile comemorative celebrate în prima zi, a șaptea, a treizecea și la împlinirea unui an de la moartea apropiatului lor.

pentru biserica parohială din Sibiu sunt relevante pentru felul în care acest membru al fraternității mariane și-a perceput propria mântuire. Dorința sa a fost ca, în schimbul bunurilor lăsate, o slujbă perpetuă să fie celebrată în biserica Fecioarei pentru salvarea sufletului său¹. Despre atașamentul său pentru cultul marian vorbesc și donațiile făcute celor două convente dominicane din Cluj și Sighișoara, de asemenea dedicate Fecioarei Maria. Rolul jucat de rugăciunea celorlalți (frații dominicani și membrii fraternității mariane din Sibiu), rugăciune dorită a se desfășura continuu în viitor pare să fi fost considerat esențial în schema salvării de către Nicolae de Ocna Sibiului. Desigur trebuie să amintim și că cei chemați să se roage pentru acest testator sunt puternic implicați în susținerea cotidiană a cultului marian, astfel cea mai importantă calitate intercesorie a Fecioarei fiind puternic evidențiată. Pentru Nicolae de Ocna Sibiului, însă, protecția mariană este chemată să asigure și respectarea clauzelor testamentare, astfel încât orice posibilă periclitate a salvării sale să fie eliminată².

Douăzeci de ani mai târziu alte trei testamente ne indică direcțiile în care s-a dezvoltat cultul marian. Două dintre ele au fost elaborate de către Thomas Altemberger și George Sartor, importante personalități ale conducerii orașului, în timp ce al treilea îi aparține Clarei, văduva judeului regal Petru, care și-a pierdut viața în anul 1467 ca urmare a revoltei la care a luat parte împotriva regelui Matia Corvin. Primii doi testatori sunt și membrii ai fraternității mariane, astfel încât investigația noastră poate primi noi interpretări.

Thomas Altemberger deținea, în momentul redactării testamentului său în anul 1485, funcția de *magister civium* în Sibiu și, conform acestui act, era conștient că *nihil certius mori et nihil incertius horam mortis* (o apreciere cumva profetică dacă ne gândim că Altemberger va muri departe de casă, la Buda, cinci ani mai târziu). Cu toate că sentimentul inevitabilei dispariții fizice nu îi este deloc străin acestui testator, în mod curios niciuna dintre clauzele sale testamentare nu are un caracter devoțional. Acest lucru a fost considerat drept un argument pentru exprimarea unui dubiu referitor la prezența sa activă printre membrii fraternității mariane, presupunându-se că, probabil Affra, soția sa sau un alt membru al familiei l-ar fi trecut pe această listă³.

Deși ipoteza nu poate fi complet respinsă, cred că merită niște nuanțări. Este posibil ca Thomas Altemberger, deloc străin prin pozițiile pe care le-a deținut de modul în care funcționa relația bisericească parohială-magistratură urbană, să aibă încredere că ceilalți se vor îngriji de salvarea sufletului său, cu atât mai mult cu cât acești ceilalți fac parte dintr-un cerc devoțional, cel reprezentat de fraternitatea mariană. Mai mult, relațiile de familie în care a fost implicat Altemberger reprezintă în sine o garanție a acestei încrederi. Prima sa soție Braxeda, fiica fostului *magister civium* Oswaldus, a doua sa soție Affra au fost cu toții membrii fraternității Fecioarei Maria. Fiul său Michael de asemenea împreună cu soția lui vor deveni membri ai

¹ Zimmermann, Gündisch, Gündisch, Gündisch, Nussbächer eds. 1981, doc. no. 3432, pp. 218-20: „*Item domum nostrum cum piscina in civitate Cybiniensi habitas pro perpetua missa in eadem ecclesia Cybiniensi celebranda una cum magno cingulo nostro de aurato et dracone argenteo similiter legamus, ita quod modis omnibus pro cingulo et dracone liber missalis et calix disponentur.*“

² Zimmermann, Gündisch, Gündisch, Gündisch, Nussbächer eds. 1981, doc. no. 3432, pp. 218-20: „*Si vero aliquis id ultimum testamentum infringere attemptaverit deum omnipotentem et gloriosam virginem matrem eius partem adversam constituamus.*“

³ Gross 2004, pp. 155-6.

acestei fraternități. Avem deci, o foarte frumoasă expresie a liniilor familiale pe care mișcarea confraternală le prelungește prin intermediul devoțiunii în evul mediu târziu. Să nu uităm că Thomas Altemberger este cel care are inițiativa culegerii legislative pe a cărei ultimă filă este reprezentată și invocată Fecioara Maria.

După anul 1481 fiecare membru al elitei urbane care va ocupa un loc în conducerea Sibiului va depune un jurământ prin care Fecioara Maria va fi chemată să ajute la administrarea binelui și prosperității publice. Nu știm dacă desemnarea Fecioarei drept *die Kwnigin Mariae* a fost alegerea personală a lui Altemberger, nu știm nici dacă invocarea acesteia drept Regină a Cerurilor în momentul anual al depunerii jurământului a fost doar respectarea unei tradiții locale care nu a supraviețuit. Ceea ce rămâne legat de numele lui Thomas Altemberger este că jurământul plasat la sfârșitul culegerii legislative compilate din inițiativa lui redă imaginea Fecioarei nu doar ca patroană a bisericii parohiale, dar mai ales ca autoritatea celestă care îi poate ajuta pe cei exercitând autoritatea terestră. Această relație a fost una mutuală, deoarece alegerea liderilor orașului reprezenta un moment deosebit în viața orașului și celebrat ca atare.

Devoțiunea față de Fecioara Maria ca Regină a Cerurilor devine și mai puternic evidențiată în discursul clerical. Una dintre predicile rostite de către Johannes Zekel, parohul orașului, în anul 1502, o plasează pe aceasta chiar desupra lui Christos, o diferență de statut rezultând din modul în care ambii au urcat la cer¹. Registrele de socoteli ale Sibiului par să confirme acest statut deosebit acordat Fecioarei. După invocarea ajutorului Reginei celeste în momentul depunerii jurământului de către noii aleși în conducerea orașului, aceștia iau parte la o celebrare liturgică solemnă. Din moment ce consiliul urban este responsabil de organizarea acestei celebrări, putem presupune că deținătorii autorității terestre doreau confirmarea acesteia de către o autoritate cerească².

Cel de-al doilea donator, George Sartor poate fi asociat venerării mariane într-o modalitate cel puțin la fel de interesantă. Testamentul său, elaborat tot în anul 1485, menționează consistenta donație pe care o face altarului Fecioarei Maria din Loreto, altar aflat în biserica parohială. Scopul donației este foarte clar specificat salvarea sufletului său. Dar Sartor se îngrijește și de modul în care această salvare poate fi obținută. Pe de o parte desemnează un altarist cu scopul de a servi la acest altar. După moartea sa însă, întreținerea altaristului va deveni obligația magistraturii sibiene, legând astfel elita orașului de susținerea unui nou cult³.

¹ Peters 1995, pp. 44-58.

² *Rechnungen* 1880 p. 543: „*pro decantatione missae dominorum post electionem consulatus et pro lucerni et cetera...*“. Asemenea momente erau în mod solemn marcate și în alte părți ale creștinătății latine, ca de exemplu la Siena unde cei mai importanți conducători ai orașului luau personal parte la sărbătoarea Adormirii Fecioarei, dar la nici o altă sărbătoare (vezi Webb 1998, pp. 571-572).

³ Zimmermann, G. Gündisch, H. Gündisch, K. G. Gündisch, Nussbacher 1991, doc. no. 4617, pp. 406-7: „*ego Georgius Sartor concivis Cibiniensis civitatis pro honore dei et animarum salute hanc dispositionem facere decrevi pro altari in honore beatae virginis Mariae de Raconato in ecclesia dictae civitatis fundato*“ și *quod me vivente habeam eligere unum honorabilem praesbyterum in altaristam dicti altaris pro cuius altariae et altaris eiusdem necessitatibus, sustentatione et provisione ac proventibus mitto, lego, dono et assigno ut infra... Quibus etiam post obitum meum comitto, lego et resigno omnem facultatem meam et ius patronatus dictum altaristam eligendi, providendi una cum altari et proventibus et conservandi, ita ut si viderint eum devotum et utilem, quod cum foveant*

Care au putut fi însă canalele prin care acest cult din Loreto recent asociat devoțiunii mariane s-a răspândit în Transilvania? Este foarte posibil ca una dintre modalități să fie legată de pelerinaje. Printre cele două locuri preferate de către transilvăneni se numără Aachen și Roma.¹ Ori ruta spre Roma trece prin Loreto, astfel încât nu este exclus ca acesta să fi fost unul dintre mijloacele de răspândire ale acestui cult. Că această devoțiune începe să fie răspândită în Transilvania o dovedește și donația pe care o face Fecioarei din Loreto² exact în același an 1485, Ștefan Báthori. Nu putem stabili dacă George Sartor a fost motivat în alegerea sa de către Ștefan Báthori cel care a repurtat victoria din anul 1479 de la Câmpia Pâinii lângă Orăștie, o bătălie de care cu siguranță George Sartor nu a fost străin dată fiind poziția pe care o deținea în conducerea orașului. Mai mult victoria obținută la Câmpia Pâinii i s-a datorat și lui George Hecht, membru al fraternității mariane din Sibiu și al magistraturii orașului în ultimul deceniu al secolului al XV-lea, când deține funcția de *magister civium*. Ceea ce ne interesează precumpănitor este că, în același an, două personalități transilvănene acordă un generos suport cultului Fecioarei Maria din Loreto. Acest lucru este și mai interesant dacă luăm în considerare că acest cult este manifest deocamdată doar la nivel popular, sancționarea sa oficială survenind doar în anul 1507 când papa Iuliu II decide ca *Santa Casa* din Loreto să devină un loc de pelerinaj³.

Dezvoltarea acestui cult a fost posibilă în mediul parohial sibian acolo unde, după cum am văzut, articularea cotidiană a devoțiunii mariane era extrem de bine evidențiată la nivelul elitei, constituind o parte deloc neglijabilă a modului în care se manifesta autoritatea urbană. George Sartor membru al fraternității mariane poate fi considerat neîndoios unul dintre principalii susținători a acestei devoțiuni, după cum aflăm dintr-o serie de donații la care acest important lider al comunității săsești a luat parte⁴.

Văduva lui Petrus Greb fost jude regal condamnat la moarte și decapitat în piața centrală a Sibiului datorită participării sale la complotul îndreptat împotriva regelui Matia în anul 1467⁵, își face testamentul în ianuarie 1485 în același an ca și ceilalți menționați anterior cu scopul de a obține salvarea sufletului ei. Din acest testament care începe cu invocarea numelui divinității aflăm despre starea precară a sănătății testatoarei, dar și despre dorința ei de a-și ușura salvarea sufletului prin donarea unor posesiuni bisericii Fecioarei Maria din Sibiu⁶. Dacă în urmă cu două decenii soțul

caritative. Sin autem si viderint eum fore dissipatorem honorum ipsius altaris, quod eum removeant et alium devotum et utilem promoveant ad illud ... Opto tamen et disponere volo sic quod dictus altarista cum sanus fuerit, et gratiam devotionemque a deo se habere senserit ad divina sacramenta celebranda quotidie divina celebret“

¹ Csukovits 2003, p. 162.

² Imaginea donată purta următoarea inscripție: „*Magnif. Dom. Comes de Bathor Vajvoda Transs. Et Siculorum Comes in Honorem Dei Genetricis, quod per intercessionem ejusdem Virginis gloriosae a quodam periculo mortis liberatus fuit...1485 dedicavit*“, Schuller 1931, p. 320.

³ Warner 1993, pp. 294-5, conform tradiției aceasta este casa în care Fecioara Maria a primit Bunavestire.

⁴ Zimmermann, G. Gündisch, H. Gündisch, K. G. Gündisch, Nussbächer 1991, doc. no. 4659, p. 448.

⁵ Gündisch 1972, pp. 21-30.

⁶ Doc. U II 416, Colecția de documente medievale, Arhiva Națională a României, Direcția Județeană Sibiu: „*In nomine Domini Amen. ...in domo habitationis domine Clare relicte quondam egregii viri Petri Greb iudicis regii civitate Cibiniensis Strigoniensis iurisdictionis... ipsa domina Clara licet*

testatoarei părăsire a acțiunea împotriva intereselor comunității sibiene, iată că, prin reglementările acestui testament, soția slujește binele aceleiași comunități. În acest context, merită subliniat că, în momentul redactării acestui act, membrii magistraturii au fost prezenți, mai mult, autoritatea urbană a fost chemată să garanteze supraviețuirea clauzelor materiale și spirituale asociate acestui testament.

Câteva decenii mai târziu o altă doamnă aparținând elitei sibiene stabilește cadrele în care ultimele sale dorințe trebuie să fie respectate și îndeplinite de către aceeași magistratură sibiană și în relație cu aceeași biserică parohială. Testamentul Clarei Thabiassy, soția lui Marc Pemfflinger, a fost redactat în anul 1523. Datorită acestei inițiative avem o imagine mai nuanțată asupra profilului feminin al susținătorilor cultului marian în Sibiu. Femeile, după cum am văzut încă de la începutul acestei analize, nu au fost străine de implicarea în devoțiunea mariană. Nu doar puternicele personalități care au guvernat Sibiul s-au asociat pe diverse căi venerării Fecioarei. Soțiile lor au fost o parte integrantă a acestui cerc devoțional, dacă ne gândim că nu mai puțin de treispezece soții sunt amintite drept membre ale fraternității mariane¹.

Clara este un foarte bun exemplu din acest punct de vedere. Nu doar că este singura membră a acestei fraternități al cărei testament a ajuns până la noi, dar poziția sa socială reflectă puternicele legături care au existat între membrii laici ai acestei fraternități. Cariera primului ei soț Johannes Lulay, alături de care este menționată printre confracții Fecioarei, se constituie într-un exemplu al modalităților în care, datorită alianțelor matrimoniale puterea în Sibiu rămâne cantonată în interiorul unui cerc strâmt, alcătuit din mari finanțști și negustori². Acest lucru poate fi sesizat și la nivel devoțional. Prima soție a lui Johannes Lulay a fost Elisabeta, văduva lui Nicolae, fiul italianului Nicolae Zanobii, care a luat numele german Proll. Este probabil vorba de aceeași Elisabeta care apare alături de Nicolae Proll (care a murit în anul 1499) printre membrii fraternității mariane.

Dorința Clarei exprimată *in domo et habitatione solitae residentiae egregii Domini Marci Pemfflinger Iudicis Regii et Camerarii civitatis Cibiniensis, hora decima vel quasi ante meridiem* a fost aceea de a fi înmormântată în biserică parohială alături de primul ei soț. Clara, care în momentul redactării acestui testament, trebuie să fi fost încă destul de tânără (primul ei soț a murit în anul 1521) prezintă detaliile funeraliilor sale în fața lui Toma, unul dintre capelanii bisericii³. Decizia ei extinde

corpore infirma tamen in mente valida ...de mea voluntate spontanea...ad honorem omnipotente dei animeque mee salute...dedi et donavi possessionas meas Peterfalwa et praedium Repaffalwa...prefate ecclesie beatissime virginis marie perpetue possidendas tenendas et habendas..."

¹ Schoren Jacob magister civium cum uxore sua Anna; Oswaldus magister civium cum uxore sua Anna; magister Thomas cum uxore sua Anna; dominus Johannes Lulay quondam iudex regius civitatis Cibiniensis et camerarius una cum uxore ejus Clara; dominus Paulus Remzer magister civium civitatis Cibiniensis Anna uxor ejus; Jacobus sneyder magister civium cum uxore Anna; Nicolaus Proll cum uxore; Anthonius Proll cum uxore; Georgius Hecht cum uxore; magister Michael (Altemberger) cum uxore; Laurentius Hoen iudex regius condam cum uxore Anna; Ladislaus Hoen iudex regius cum uxore Agnetha; Petrus Wolf amgister civium cum uxore Maria, Georgius Sneyder magister civium cum uxore Barbara, Seiwert, 1872, pp. 316-318.

² Gündisch 1983, pp. 245-246.

³ Bunyitay, Rapaics, Karácsonyi 1902, doc. no. 98: „Primo itaque habere voluit et commendavit, ut postquam exuta corpore ab hoc seculo migraverit corpus suum ad sacellum eiusdem parochiali

numărul celor care au făcut parte din fraternitatea mariană și au ales să fie înmormântați în biserica Fecioarei. Aceste alegeri ar putea fi explicate prin solidaritatea creată prin dezvoltarea cotidiană a devoțiunii mariane. Este o tendință similară celei în care noii aleși la conducerea orașului depun jurământul invocând-o pe Regina celestă și organizează celebrarea religioasă în biserica parohială după momentul acestei alegeri. Desigur, pentru membrii unei fraternități ale cărei întâlniri regulate erau marcate de rugăciunile rostite pentru salvarea membrilor decedați, această alegere este una cât se poate de firească. Dar a fi înmormântat în biserica parohială (și nu în cimitirul acesteia) poate fi și un semn al prestigiului, a exprimării statutului social prin această opțiune.

Însă ultima parte a secolului al XV-lea nu este marcat doar de suportul pe care elita prin cei mai importanți reprezentanți ai ei îl dă cultului Fecioarei Maria. Patronajul marian s-a extins și asupra lumii meșteșugarilor. Statutul breslei pânzarilor redactat în anul 1469 se încheie prin exprimarea afecțiunii față de Fecioara Maria în timp ce mănșarii, conform statutelor elaborate în 1523, invocă păstrarea bunei rânduieli a breslei lor ca fiind un semn de venerare a Fecioarei și a tuturor sfinților¹.

Dar probabil cea mai interesantă reglementare de breaslă care poate fi asociată cultului marian este prima prevedere a regulamentelor breslei pictorilor. Oricine dorește să devină un membru al acestei asociații profesionale trebuie să picteze o imagine a Fecioarei Maria, imagine având niște caracteristici precis stabilite². Astfel, pictarea Mariei devine unul dintre testele pe care viitorul meșter trebuie să îl treacă. Observăm cum formule prin care protecția Fecioarei e cerută, respectul arătat acesteia cu ocazia anumitor sărbători, testarea abilităților viitorilor pictori devin tot atâtea mijloace prin care familiaritatea cu patroana de cel puțin două secole a orașului Sibiu ajung să devină o parte a universului cotidian.

Aminteam la începutul acestei analize de rolul esențial jucat de cultul sfântului patron în articularea identității urbane în creștinătatea latină. Acest fenomen, observabil și în cazul Sibiului medieval, îmbracă însă caracteristici aparte. Desigur, constatăm, la nivelul surselor supraviețuite până în zilele noastre, același profil civic în orchestrarea cultului patronului bisericii parohiale în Sibiu, ca și în orașe aflate în centrul creștinătății latine, cu o mult mai îndelungată și bine documentată istorie a patronajului urban. Caracteristicile locale se manifestă în concentrarea exclusivă și, într-un anume sens, exclusivistă, a magistraturii sibiene asupra cultului marian. Sursele pe care le avem la dispoziție dezvăluie manifestări cultice mariane care aduc în prim plan problema autorității. Indiscutabila preeminență pe care o are Fecioara Maria în rândul tuturor sfinților pare să fi fost dublată în Sibiu de preeminența socială a susținătorilor cultului său în acest oraș. Regina Cerurilor este celebrată ca atare la

Ecclesiae annexum ubi scilicet primus maritus eius urna repositus quiescit, decentibus funebriis et exequiis praemissis, humo sepeliatur.

¹ Vlaicu 2003, doc. no. 61, pp. 157-60 „...cu astea Dumnezeu si Maria draga lui mamă să vă aibă în pază” și doc. no. 99, pp. 282-7: „...ca noi împreună cu copiii noștri și cu urmașii copiilor noștri să le fim cu putere și cu tărie și prin asta Dumnezeu, Maria și toți sfinții să fie lăudați...ca frații și tovarășii de breaslă să stea laolaltă în toate necazurile și lucrurile care vor da peste noi.”

² Vlaicu 2003, doc. no. 94, pp. 264-9: „Un zugrav să facă dovada măiestriei sale după obiceiul nostru. Prima bucată să zugrăvească un chip al Mariei de un cot de înalt, și să îl zugrăvească cu smalț și poleială.”

Sibiu de către aceia care dețin puterea. Chiar și când sursele se referă la lumea meșteșugarilor, prim-planul este ocupat de elita acestora, de meșterii acestor profesii, de cei care decid ritmul profesional, dar și devoțional al confracțiilor lor. Identitatea urbană, așa cum această poate fi descifrată la nivel elitar, devine inteligibilă pentru perioada evului mediu târziu și prin prisma devoțiunii pe care această elită o are față de Fecioara Maria.

BIBLIOGRAFIE/BIBLIOGRAPHY

- Benvenuti, Boesch-Gajano, Ditchfield, Rusconi, Scorza Barcellona, Zari 2005
A. Benvenuti, S. Boesch-Gajano, S. Ditchfield, R. Rusconi, F. Scorza Barcellona, G. Zari, *Storia della santità nel cristianesimo occidentale*, Viella, 2005.
- Bunyitay, Rapaics, Karácsonyi eds. 1902
V. Bunyitay, R. Rapaics, J. Karácsonyi eds., *Monumenta Ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis/Egyháztörténelmi emlékek a Magyarországi hitújítás korából*, Vol. I, Budapest, 1902.
- Crîngaci Țiplic – Niedermaier 2006
M. Crîngaci Țiplic, P. Niedermaier, *Privilegiile comerciale ale orașelor din Transilvania până la sfârșitul secolului al XV-lea, în Orașe și orașeni. Városok és városlakók* (coord. Ionuț Costea, Carmen Florea, Pál Judit, Rüs-Fogarasi Enikő), Cluj-Napoca, 2006.
- Csukovits 2003
E. Csukovits, *Középkori magyar zárandokok*, Budapest, História, MTA Történettudományi Intézete, 2003.
- de Cevins 1995
M. de Cevins, *L'Église dans les villes hongroises aux XIVe et XVe siècles* (Thèse pour le Nouveau Doctorat), Paris-Sorbonne, 1995.
- Duffy 1997
E. Duffy, *Saints & Sinners. A History of the Popes*, Yale University Press, 1997.
- Entz 1996
G. Entz, *Erdély építészete a 14-16. században*, Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum- Egyesület Kiadása, 1996.
- Fabini 1997
H. Fabini, *Die Stadtpfarrkirche in Hermannstadt*, Baudenkmäler in Siebenbürgen, Heft 18, Sibiu, Monumenta Verlag, 1997.
- Fejér 1852
G. Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*, Bvdae, Typis Typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae, 1852.
- Frugoni 1991
C. Frugoni, *A Distant City: Images of Urban Experience in the Medieval World*, Princeton NJ, 1991.
- Golinelli 1984
P. Golinelli, *Città e culto dei santi nel medioevo italiano*, CLUEB, 1984.
- Gross 2004
L. Gross, *Confreeriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)*, Cluj-Napoca, Editura „Grinta“, Editura Presa Universitară Clujeană, 2004.

- Gündisch 1941 G. Gündisch, *Herrmannstädter Messestiftungen im 15. Jahrhundert*, în *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 64, 1941.
- Gündisch 1972 G. Gündisch, *Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvinul*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, XVII, 2, 1972.
- Gündisch 1983 G. Gündisch, *Der Hermannstädter Bürgermeister Thomas Altemberger, Leben und Werk in Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, Herausgegeben vom Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. Schriftleitung Harald Zimmermann, 2/1983, Böhlau Verlag, Köln-Wien.
- Gündisch 1993 K. Gündisch, *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Böhlau Verlag Köln Weimar Wien, 1993.
- Harsányi 1938 A. Harsányi, *A Domonosrend Magyarországon a Reformáció előtt*, Debrecen: Református Nyomda, 1938.
- Huss 1922 R. Huss, *Die Kirchenheiligen in Siebenbürgen, ein aus der Urheimat mitgebrachtes Kulturgut, Siebenbürger Sachsen. Landschafts und Kulturbilder*, Wien, 1922.
- Karácsonyi 1923 J. Karácsonyi, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest, vol. I, 1923.
- Karácsonyi 1924 J. Karácsonyi, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest, vol. II, 1924.
- Kubinyi 1999 A. Kubinyi, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999.
- Lindner 1885 G. Lindner ed., *Az Altenbergerféle codex. Nagy-Szebeni kéziratának szövegkinyomtatása/Der Codex Altenberger Textabdruck. Der Hermannstädter Handschrift*, Kolozsvárt, Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történelem Tudományi Szakosztályának kiadványa/Klausenburg, Verlag der Philosophisch-Philologisch-Historischen Section des Siebenbürgischen Museum-Vereins, 1885.
- Mező 1996 A. Mező, *A templomcím a magyar helységnevekben (11.-15. század)*, Budapest, 1996.
- Mór 1900 W. Mór, *Az erdélyi németek bevándorlása és a szebeni prépostság a XIV. század végeig*, în *Erdélyi Múzeum*, XVII, 1900.
- Müller 1846 F. Müller, *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1846.
- Müller 1936 G. Müller, *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten*, Hermannstadt, 1936.

- Orselli 1965 A. M. Orselli, *L'idea e il culto del santo patrono cittadino nella letteratura latina cristiana*, Bologna: Zanichelli, 1965.
- Peters 1995 C. Peters, *Mural Paintings, Ethnicity and Religious Identity in Transylvania: the Context for the Reformation*, în *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, edited by Maria Crăciun and Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1995.
- Radu 1988 C. Radu, *Codicele Altemberger*, București, Editura Meridiane, 1988.
- Rechnungen* 1880 *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt un der Sächsischen Nation*, vol. I (1380-1516), Hermannstadt, 1880.
- Reinerth 1942 K. Reinerth, *Die freie königliche St. Ladislau Propstei zu Hermannstadt und ihr Kapitel*, în *Deutsche Forschung im Südosten*, 1, 1942.
- Reissenberger 1884 L. Reissenberger, *Die evangelische Pfarrkirche A.B. in Hermannstadt*, Hermannstadt, Buchdruckerei Adolf Reissenberger, 1884.
- Sándor 1977 B. Sándor, *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Budapest, 1977.
- Schuller 1931 R. Schuller, *Pilgerfahrten im Mittelalter aus Ungarn und dem Siebenbürger Sachsenlande nach berühmten Gnadenorten*, în *Festschrift für Bischof Friedrich Teutsch*, 1931.
- Seiwert 1872 G. Seiwert, *Die Brüderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge, Zehnter Band, I. Heft, 1872
- Seiwert 1873 G. Seiwert, *Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, Elfter Band, 1873.
- Seiwert 1875 G. Seiwert, *Chronologische Tafel der hermannstädter Plebane, Oberbeamten und Notare, (1309-1499)*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, NF, 1874/1875
- Teutsch 1921 F. Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*, vol. I (1150-1699), Hermannstadt, 1921.
- Vauchez 1993 A. Vauchez, *The Laity in the Middle Ages. Religious Beliefs and Devotional Practices*, Notre Dame and London, 1993.
- Vauchez 1995 A. Vauchez ed., *La religion civique à l'époque médiévale et moderne (Chrétienté et Islam)*, Rome: École française de Rome, 1995

- Vlaicu 2003 M. Vlaicu ed., *Documente privind istoria orașului Sibiu*, vol. II: *Comerț și meșteșuguri în Sibiu*, Editura Hora Sibiu, Societatea de Studii Transilvane Heidelberg, 2003.
- Warner 1993 M. Warner, *Alone of All Her Sex: the Myth and the Cult of the Virgin Mary*, New York, Vintage Books, 1993.
- Webb 1998 D. Webb, *Patrons and Defenders: The Saints in the Italian City-States*, în *Church History*, 66, 3, 1998.
- Zimmermann 1884 F. Zimmermann, *Chronologische Tafel der hermannstädter Plebane, Oberbeamten und Notare in den Jahren 1500 bis 1884*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, NF, 1884.
- Zimmermann 2000 H. Zimmermann, *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung*, Böhlau Verlag Köln Weimar Wien, 2000.
- Zimmermann, Werner, Müller eds. 1897 F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller eds., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. II, Hermannstadt, 1897.

PLANȘĂ

Lindner 1885